

HOOFDSTUK 1 INLEIDING

Inhoudsopgave

1.1 Nederland in ontwikkeling	2
1.2 De kwaliteit van de ruimte	4
1.3 Opzet van de Vijfde Nota	8

Nederland wordt geconfronteerd met talloze belangen die met elkaar strijden om de ruimte. Ruim tien jaar geleden, toen de Vierde Nota over de ruimtelijke ordening verscheen, herstelde ons land zich van een lange periode van economische stagnatie. De ruimtelijke ordening speelde daarop in en ondersteunde de economische ontwikkeling binnen voorwaarden voor de kwaliteit van de leefomgeving en milieu. De laatste jaren is het moeilijker geworden deze voorwaarden te handhaven, mede door de hoge groei van de economie. De welvaart neemt toe, en daarmee komen er ook meer aanspraken op materiële consumptie en ruimtegebruik.

1.1 Nederland in ontwikkeling

Nederland verandert. Op ieder gebied doen buitenlandse ontwikkelingen hun invloed gelden. Ook op de samenstelling van de bevolking: Nederland ontwikkelt zich naar een multiculturele samenleving. Dat heeft belangrijke consequenties voor onder meer onderwijs, zorg, wonen, werken en voorzieningen en het samenleven van burgers. Ook de beroepsbevolking is van samenstelling veranderd: er is minder werkloosheid, de scholing ligt hoger, er zijn meer vrouwen en allochtonen aan het werk. En de arbeid zelf verandert: Nederland wordt meer en meer een diensteneconomie. Dit samenstel van ontwikkelingen heeft belangrijke ruimtelijke consequenties.

De economische groei schept voor het ruimtelijk beleid een paradox. Enerzijds zijn het juist welvarende burgers en bedrijven die hogere kwaliteitseisen aan de ruimte stellen. Anderzijds bedreigt het gezamenlijk effect van die eisen de kwaliteit van de ruimte. Veel inwoners van Nederland vinden het land voller, vuiler en eenvormiger worden. Ze zien dit als een achteruitgang van hun welzijn en van de leefomgeving.

Nederland wordt bovendien steeds meer een netwerksamenleving en een netwerkeconomie. Activiteiten van bewoners en bedrijven spelen zich in een steeds grotere ruimte af, zowel fysiek als virtueel. Dat leidt tot een tweede paradox. Terwijl mensen in grotere verbanden opereren, neemt hun behoefte aan een 'thuisbasis' met een hoge kwaliteit toe. Mensen waarderen een dagelijkse leefomgeving met een kleine maat.

Uit een evaluatie van het ruimtelijk beleid in de afgelopen tien jaar blijkt dat er veel is bereikt, maar dat niet alle onderdelen even succesvol zijn geweest. Het beleid heeft gunstige voorwaarden geschapen voor economische groei. Steden zijn aantrekkelijker geworden als woon- en werkplaats. Natuurgebieden zijn veiliggesteld. Volgens een recente grondige beleidsevaluatie door de Tweede Kamer lijkt de daadwerkelijke bijsturing van ongewenste ruimtelijke processen echter onvoldoende te zijn geweest.

We mogen verwachten dat de snelle veranderingen van de afgelopen jaren zich de komende tijd zullen voortzetten, met een verder toenemende ruimtebehoefte voor wonen, werken, infrastructuur, voorzieningen, recreatie, sport, water en natuur, waar alleen een afnemende ruimtevrage voor de landbouw tegenover staat. In het verleden kon voor al die functies met passen en meten een plaats worden gevonden. Dat wordt steeds moeilijker zonder de

ruimtelijke kwaliteit aan te tasten. In ieder geval moeten dus ontwikkelingen worden gestimuleerd die ruimtelijke kwaliteit opleveren. Om dat te bereiken moeten we ruimte maken. Er is behoefte aan keuzen, en dus aan het sturen en bijsturen van maatschappelijke processen om die keuzen uit te voeren. Als dat niet gebeurt, of - zoals in de afgelopen periode - niet goed genoeg, zullen ook de sterkste claims de zwakkere partijen op de ruimtemarkt verdringen. De ruimte moet worden gedeeld. Daarom heeft deze nota de titel: 'Ruimte maken, ruimte delen' gekregen.

Deze ontwikkelingen en bedreigingen vormen meer dan genoeg reden om het ruimtelijk beleid opnieuw te formuleren. In de nieuwe ruimtelijke visie in deze Vijfde Nota over de Ruimtelijke Ordening, bezien we de ontwikkeling van Nederland in Europees perspectief. Ruimtelijke ordening moet de door burgers gewenste ontwikkelingen volgen en mogelijk maken. De ruimte verdient een zodanige inrichting dat burgers er met plezier kunnen wonen, werken, ontspannen en reizen.

1.2 De kwaliteit van de ruimte

Ordering van de ruimte is nodig om maatschappelijke ontwikkelingen mogelijk te maken en op te vangen. Ruimtelijke ordening moet niet alleen voorwaarden scheppen voor economische ontwikkeling, maar ook voor een gevarieerd sociaal-cultureel leven in een aantrekkelijke en duurzame leefomgeving. Als nieuwe woonwijken, bedrijventerreinen, kassen en recreatievoorzieningen zich zonder goede ordening kunnen uitspreiden over de ruimte, dreigen er negatieve effecten - ook voor de economie. De open ruimte raakt dan versnipperd, gebieden worden eentonig en slibben dicht, de bereikbaarheid van steden gaat achteruit en hun vitaliteit vermindert.

Ruimtelijke ordening is daarom méér dan het op elkaar afstemmen van de kwantitatieve ruimtebehoeften. Het gaat ook om het bewaren en vergroten van de kwaliteit van die ruimte. Kwaliteit is moeilijker te definiëren en te meten dan kwantiteit. Kwaliteit is subjectiever. Mensen ondergaan en waarderen de ruimte en het gebruik daarvan ieder op hun eigen manier. Die waardering verandert in de loop van de tijd, en met die waardering veranderen de accenten in het ruimtelijk beleid.

De startnota '*De Ruimte van Nederland*' die in 1999 verscheen, vormt het vertrekpunt voor deze Vijfde Nota en een aantal sectornota's. De startnota had vooral een agenderende functie. De startnota positioneert de Vijfde Nota als een strategische, richtinggevende en inspirerende beleidsnota voor al degenen die verantwoordelijk of betrokken zijn bij de ruimtelijke inrichting van Nederland. Een goede doorwerking van de Vijfde Nota in de ruimtelijk relevante sectornota's wordt essentieel geacht. Daarom is de Nota 'Ruimte maken, ruimte delen' in samenhang met het Nationaal Verkeers- en Vervoers Plan, de nota Natuur voor mensen, Mensen voor de natuur en het vierde Nationaal Milieubeleidsplan, voorbereid. De adviezen over de startnota van de Sociaal-Economische Raad, de Raad voor het Landelijk Gebied en de VROMraad over de stad, verkeer en vervoer, het landelijk gebied en sturing, zijn in het voorbereidingsproces van de Vijfde Nota van grote waarde geweest.

De Vijfde Nota is een strategische nota met een selectieve rol van het rijk. Als sturingsfilosofie is ervoor gekozen om de beleidsvrijheid van de andere overheden zo groot mogelijk te houden: centraal wat moet, decentraal wat kan. Het rijk wil krachtig sturen op de uitvoering van het nationaal beleid, maar geen gedetailleerde voorwaarden stellen aan de beleidsontwikkeling door andere overheden. Dat betekent selectief zijn. Er wordt niet gestreefd naar een van bovenaf gedicteerde ruimtelijke inrichting, waarbij van rijkszijde voor allerlei functies locaties worden aangewezen. Het beleid in deze nota zal vooral met en door andere overheden en private initiatiefnemers worden uitgewerkt en uitgevoerd.

Op een beperkt aantal onderdelen van het beleid is er voor het rijk een hoofdrol weggelegd; daar neemt het rijk de verantwoordelijkheid voor het eindresultaat. Ook dan zal in veel gevallen de uitvoering worden overgelaten aan andere overheden en heeft het rijk een toetsende rol. Voor het overige wordt aan de andere overheden veel vrijheid gelaten om gestalte te geven aan een eigen gebiedsgericht beleid. Het rijk zal zich vooral toeleggen op (programmatisch) kaderstelling en gebruik maken van het wettelijk kader van de WRO, naast stimulerend en faciliterend beleid.

Veranderende opvattingen over kwaliteit

Vlak na de Tweede Wereldoorlog stond de ruimtelijke ordening in het teken van de wederopbouw. De plannen waren bedoeld om de bestaande achterstanden zo snel mogelijk in te lopen. Kwaliteit werd uitgedrukt in opheffing van de woningnood, werk voor iedereen, meer vrije tijd, massaal gebruik van duurzame consumptiegoederen, vooral bromfietsen en auto's, ook voor gezinnen met een kleine beurs. In de jaren zestig leek dit beeld werkelijkheid te worden. De nieuw gebouwde woningen bleken echter vaak te klein, van onvoldoende kwaliteit en teveel samengepakt in wijken waar behalve wonen niets gebeurde. Aan andere wijken werd onvoldoende aandacht gegeven. En de wegen konden het toenemende verkeer niet meer aan.

Een reactie volgde. Het wegennet werd uitgebreid. Behalve voor nieuwe wijken kwam er ook aandacht voor de bestaande stad, met vernieuwbouw naast nieuwbouw, verbeteren in plaats van slopen, stadsvernieuwing en bouwen voor de buurt.

De jaren tachtig brachten economische tegenslag. De investeringen stagneerden, op de overheidsuitgaven moest worden bezuinigd. Daardoor kwam de kwaliteit van de omgeving onder druk te staan. Begin jaren negentig trad herstel in; de opvattingen over ruimtelijke kwaliteit werden nu sterk economisch getint. Nederland moest zijn geografische ligging uitbuiten en zodoende aantrekkingskracht uitoefenen op buitenlandse bedrijven. Onder het motto *Nederland - Distributieland* werden de *mainports* gelanceerd. Er kwamen nieuwe woonwijken van hogere kwaliteit dan voorheen, eengezinswoningen in laagbouw met veel groen.

Intussen werd de maatschappelijke discussie over de ruimtelijke kwaliteit steeds intensiever gevoerd. Meer en meer werd beseft dat de relatie tussen economie en milieu, die in de jaren zeventig een centrale plaats kreeg in de economische politiek, ook ruimtelijke dimensies heeft. Naarmate natuur en landschap meer onder druk kwamen te staan, klonken er luidere pleidooien om de belevingswaarde daarvan beter te beschermen. Tegelijk kwam er een herwaardering van stedelijkheid op gang. Vitale steden waar het goed wonen, werken en recreëren is, worden door veel Nederlanders zeker zo aantrekkelijk gevonden als een woonplaats in het groen of op het platteland.

Criteria van ruimtelijke kwaliteit

De behoefte aan en het streven naar een mooie en functionele leefomgeving is hieronder samengevat in een zevental dimensies of criteria van ruimtelijke kwaliteit. Het zijn deze zeven criteria voor ruimtelijke kwaliteit, die richting geven aan de ruimtelijke inrichting van Nederland de komende dertig jaar.

Ruimtelijke diversiteit. Verschillen tussen stad en land moeten worden geaccentueerd. Uiteenlopende stedelijke milieus en landschappen moeten hun eigen karakter kunnen behouden en versterken. Daarvoor zijn onder meer van belang:

- groene gebieden tussen steden
- grote open ruimten zoals (delen van) het Groene Hart en het rivierengebied

- karakteristieke landschappen van Noordwest-Europese betekenis (duinen, getijdengebieden, veenweidegebieden, droogmakerijen, zeeleipolders, rivierengebieden, wetlands)
- afwisseling tussen open en stedelijk landschap langs infrastructuur
- afwisseling tussen gebieden met hoge en lage intensiteit van geluid en licht
- bundeling van bebouwing in steden en dorpen

Economische en maatschappelijke functionaliteit. Functies als wonen, werken, mobiliteit en ontspanning mogen elkaar niet verdringen, maar moeten goed op elkaar aansluiten, zodat ze elkaar versterken. Daardoor verbetert het vestigingsklimaat en wordt verspilling tegengegaan. Belangrijke gebiedskwaliteiten zijn hierbij:

- bereikbaarheid van en verbinding tussen economische kerngebieden in Nederland en aangrenzende regio's
- aansluiting van bedrijventerreinen op hoofdinfrastructuurnetwerken
- bundeling van ruimte voor bedrijventerreinen

Culturele diversiteit. Mensen en groepen moeten zich op hun eigen manier kunnen ontplooiën. Er moet ruimte zijn voor een verscheidenheid aan culturele, recreatieve en bewegings-activiteiten. De historie moet naast de technologische vernieuwingen zichtbaar blijven en waar mogelijk als inspiratiebron te dienen.

Het gaat om behoud of versterking van:

- gebieden met hoge cultuurhistorische waarde
- karakteristieke landschappen van nationale of regionale betekenis (hoogveenontginningsgebied, veenweidegebied, beekdal, bos, kleinschalig landschap)
- cultureel erfgoed en diversiteit in architectuur
- multiculturele woon-, werk- en recreatiemilieus in de steden

Sociale rechtvaardigheid. Zowel tussen sociale groepen als tussen regio's bestaat ongelijkheid. Deze ongelijkheid moet worden tegengegaan. We moeten ervoor zorgen dat ook lagere inkomensgroepen toegang hebben tot wonen, werken, recreatie en mobiliteit. En we moeten voorkomen dat er een rijk landelijk gebied ontstaat, in contrast met arme steden. De ruimtelijke omstandigheden moeten iedereen kans bieden op een gezond bestaan.

Kenmerkend zijn gebiedskwaliteiten als:

- bereikbaarheid van lokale en regionale voorzieningen
- toegankelijkheid van gebieden voor dag- en verblijfsrecreatie
- voldoende ruimtelijke spreiding van het openbaar vervoer
- ruimtelijk evenwicht in de woningmarkt (geen segregatie)
- goede mix tussen wonen en werken
- goede afstemming van zorgvoorzieningen op woon- en werklocaties

Duurzaamheid. Ecologisch waardevolle systemen moeten in stand blijven of worden hersteld. Ook het ruimtelijk systeem van steden en platteland moet duurzaam zijn, wil het vitaal blijven in economische en sociaal-culturele zin. De ruimtelijke ordening moet bijdragen aan de bestrijding van milieuproblemen en aan de zorg voor een veilige omgeving.

Deze bijdrage komt onder andere tot uiting in:

- aandacht voor gebieden en verbindingzones die behoren tot de ecologische hoofdstructuur
- zonerings als bescherming tegen geluidshinder en ontmenging van woningen en bedrijven in verband met veiligheidsrisico's en luchtvervuiling
- aanwijzen van stiltegebieden en van aandachtsgebieden voor integrale verbetering van de kwaliteit van het grondwater en de bodem

Aantrekkelijkheid. Behoud van landschaps- en stedenschoon is een cultuuropgave. Er is meer aandacht nodig voor ontwerp en inrichting - niet alleen van stad en landschap, maar ook van de inpassing van infrastructuur. Denk hierbij aan:

- de (visuele) uitstraling van verstedelijking op landelijk gebied
- zones langs infrastructuur
- open ruimten, bufferzones, natuurgebieden (maatregelen als verdiepte ligging, ondergrondse aanleg, geen afslagen, minimale barrièrewerking)
- mooie steden

Menselijke maat. De inrichting van de ruimte moet passen bij de behoeften en de belevingswereld van de burgers. Zij mogen niet worden overweldigd door gebouwen en infrastructuur. Waar de maatvoering groot is, moet extra aandacht worden besteed aan de inrichting van de openbare ruimte. Kenmerkende gebiedskwaliteiten zijn:

- voldoende mooie openbare ruimten in de stedelijke centra
- overzichtelijke knooppunten van infrastructuur

1.3 Opzet van de Vijfde Nota

Leeswijzer

Veranderend Nederland, de toenemende behoefte aan ruimte voor uiteenlopende doeleinden en het groeiend besef van de kwaliteit van de ruimte - dit zijn de drie invalshoeken van waaruit het nationale beleid voor de ruimtelijke ordening in deze nota is gewikt, gewogen en bijgesteld.

Na een beknopte terugblik op vroegere nationale nota's ruimtelijke ordening en het vigerende beleid in hoofdstuk 2 worden in hoofdstuk 3 veranderingen in maatschappelijke en ruimtelijke trends geschetst. Hoofdstuk 4 bevat een inventarisatie en weging van de totale ruimtebehoefte in de komende dertig jaar. Niet iedere vraag naar ruimte kan zonder meer worden gehonoreerd. Er zijn dus keuzen nodig. Die worden in deze nota gemaakt aan de hand van een drietal interventie-strategieën: intensiveren, combineren en transformeren. Ook bij alle keuzen die op basis van het beleid in deze nota nog gemaakt moeten worden, fungeren deze strategieën - samen met de criteria van ruimtelijke kwaliteit - als leidraad.

Na de beschouwingen over de trends en de ruimtevraag volgt in hoofdstuk 5 de formulering van het nieuwe nationale ruimtelijke beleid. In hoofdstuk 6 wordt dit uitgewerkt voor de landsdelen Noord, Oost, West en Zuid en voor de Noordzee. Uitvoering van het nationaal ruimtelijk beleid is een kwestie van organiseren en delegeren, maar heeft ook vertrouwen en samenwerking. Beide aspecten komen aan de orde in hoofdstuk 7 over de uitvoering van het beleid door het rijk, andere overheden en andere partijen.

Als inhoudelijke voorbereiding en ter ondersteuning van de diverse overlegplatforms zijn verschillende voorstudies uitgevoerd. Deze voorstudies hebben bijgedragen aan de onderbouwing, de probleemstelling en de beleidskeuzen in deze nota.

Kaartenreeks

In deze nota is een vernieuwende en systematisch opgebouwde kaartenreeks opgenomen (zie afbeelding 2). Vernieuwend omdat gekozen is voor digitale technieken in combinatie met *remote sensing*. Systematisch opgebouwd omdat in de opeenvolgende kaarten telkens gebruik wordt gemaakt van de daarvoor ontwikkelde kaartbeelden. Bovendien zijn de kaarten grensoverschrijdend, en is de zee nadrukkelijk meegenomen. Zo ontstaat de volgende reeks, gerelateerd aan de hoofdstuk indeling van de nota:

- kaartuitsneden (hoofdstuk 1)
- basiskaarten, zoals lagenkaarten, Noordzeekaart en ruimtelijke analysekaarten (hoofdstuk 3)
- kaarten met een indicatie van de ruimtevraag (hoofdstuk 4)
- kaarten van de ruimtelijke hoofdstructuur en ontwikkelingsbeelden (hoofdstuk 5)
- kaarten van de landsdelen en de Noordzee (hoofdstuk 6)
- pkb-kaarten nationaal ruimtelijk beleid

De planologische kernbeslissing

De Nota 'Ruimte maken, ruimte delen' is een strategische nota op hoofdlijnen. Hij bevat de hoofdkeuzen die het rijk moet maken voor de toekomstige ruimtelijke ontwikkeling van Nederland. Deze hoofdkeuzen geven richting aan de ruimtelijke ontwikkelingen in Europees verband, maar bevatten geen beslissingen over concrete locaties. In de Vierde Nota schreef het rijk voor op welke plekken er in welke volumes gebouwd moest worden. In deze Vijfde Nota gebeurt dat niet. Provincies, regio's en gemeenten bepalen dat zelf. Het rijk geeft alleen de spelregels mee op grond van de hoofdlijnen van beleid en van de criteria van ruimtelijke kwaliteit. Het richtjaar van deze nota is 2020, maar er wordt ook een doorkijk geboden naar 2030.

De herijking van de bestaande verstedelijkingsafspraken 2005-2010 is onderdeel van het proces van de Vijfde Nota. Deze herijking zal worden benut om beleidskeuzes uit deze nota te laten doorwerken in de verstedelijkingsafspraken 2005-2010. Daarmee is een zorgvuldige overgang van verstedelijkingsbeleid uit de Vierde nota Extra naar verstedelijkingsbeleid uit deze nota gewaarborgd. Het nieuwe beleid zal worden betrokken in de herijkingsvoorstellen die het rijk in de periode tot deel 3 zal doen aan provincies en kaderwetgebieden. In het hoofdstuk over uitvoering is aangegeven welke wijzigingen in instrumentarium gevolgen zullen hebben voor de verstedelijkingsafspraken 2005-2010. De herijking zal tegelijk met de publicatie van PKB deel 3 worden afgerond. Voor de periode van 1995 tot 2005 zijn Vinex-convenanten afgesloten. In 2000 heeft een kwantitatieve ijking plaatsgevonden van de woningbouwafspraken. De convenanten worden in beginsel niet herzien, maar het kabinet zal in de eerste helft van 2001 nadere afspraken maken met decentrale overheden over kwaliteitsverbeteringen in de verstedelijking tot 2005.

De hoofdkeuzen van deze Vijfde Nota worden neergelegd in een *planologische kernbeslissing (PKB)*. Daardoor krijgen zij wettelijke status. Dat is nodig om te verzekeren dat het nationaal ruimtelijk beleid doorwerkt in de plannen van lagere overheden. De wettelijke procedure voor een planologische kernbeslissing bestaat uit vier stappen. Dit boek bevat deel 1 van de PKB Vijfde Nota over de Ruimtelijke Ordening. Het kabinet geeft hierin zijn visie op het te voeren ruimtelijk beleid. Daarop volgt een inspraakronde. In deel 2 worden de inspraakreacties gebundeld. Mede op grond van deze reacties neemt de regering een standpunt in, dat wordt neergelegd in deel 3. Na behandeling in de Tweede Kamer volgt uiteindelijk in deel 4 van de PKB de finale Vijfde Nota over de Ruimtelijke Ordening.

In dit deel 1 zijn inhoudelijke beschrijvingen van uitwerkingen per landsdeel opgenomen. In deel 3 worden de hoofdlijnen van beleid verder uitgewerkt voor (deel)gebieden en projecten. De regie van die uitwerkingen ligt bij de landsdelen. Daarna moet het beleid worden uitgevoerd onder regie van de provincies. Aan de uitwerkingen kunnen te zijner tijd uitvoeringscontracten worden gekoppeld, bijvoorbeeld in de vorm van regiocontracten. Met de publicatie van de PKB deel 3 is ook de herijking van de uitvoeringsafspraken die voortvloeien uit de geactualiseerde Vierde nota Extra, afgerond.

Het beleid in deze Nota vraagt om een nieuwe investeringsimpuls met een nieuwe ambitie. De Vierde nota richtte zich sterk op investeringen, ook van de overheid, in de mainports en de achterlandverbindingen. Deze investeringen worden voortgezet. Daarnaast zal er bij nieuwe investeringen meer aandacht zijn voor investeringen in ruimtelijke kwaliteit. Het ruimtelijk ontwikkelingsbeeld moet voorzien zijn van een reële uitvoeringsstrategie, gedragen door nationale ruimtelijke investeringsprojecten. In hoofdstuk 7 van deze nota worden de

hoofdpijnen van de investeringsstrategie neergelegd. In deel 3 van de PKB zullen deze hoofdpijnen worden uitgewerkt.

Dialog

Deze Nota is tot stand gekomen in een open dialoog met burgers, maatschappelijke organisaties en mede-overheden. Ter voorbereiding van de nota hebben wij de maatschappelijke discussie over de ordening en de kwaliteit van de ruimte bewust gestimuleerd. Doordat we niet alleen beleidsmakers en deskundigen, maar ook burgers bij deze discussies betrokken, ontstond er een beeld van de opvattingen in onze samenleving over de kwaliteit van de leefomgeving, de belevingswaarde van de ruimte en het gewenste ruimtegebruik.

In diverse overleg ronden zijn ideeën, wensen en reacties uitgewisseld, over de problematiek maar ook over de gewenste aanpak daarvan. Op sommige bijeenkomsten ontvouwd zowel jonge als gerenommeerde ontwerpers hun visie op de inrichting van Nederland. Op andere werden jongeren uitgenodigd hun ideeën over ruimtelijke ordening in woord en beeld uit te drukken. Resultaten van die bijeenkomsten zijn terug te vinden in aparte 'boxen' in deze nota.

Het interactieve project *Geef mij de ruimte*, uitgevoerd in 1999 en 2000, verschaft inzicht in de voorkeuren van mensen in verschillende delen van Nederland. Er is een opiniewijzer opgesteld die via kranten, internet en telefoon is verspreid, en waarop 17.500 reacties zijn binnengekomen. Een klein deel van de respondenten heeft daarna 'burgeradviezen' per landsdeel opgesteld en aan de minister van VROM aangeboden. Verder heeft het NIPO een steekproef onder honderd Nederlanders gehouden. De resultaten van het project '*Geef mij de ruimte*' zijn bij de voorbereiding van de Vijfde Nota gebruikt.

Tijdens het opstellen van deze Nota heeft een *Groen polderoverleg* plaatsgevonden tussen een delegatie van het kabinet en vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties. Tot de deelnemers behoorden werkgevers- en werknemersorganisaties en natuur- en milieuorganisaties. Verder heeft in drie ronden *landsdelig overleg* plaatsgevonden tussen het rijk en regionale en lokale overheden over de vier landsdelen en over de Noordzee. Daarbij is verkend hoe de wensen van de landsdelen in overeenstemming kunnen worden gebracht met de hoofdpijnen van het nationaal ruimtelijk beleid.

In het kader van het "Actieplan Emancipatietaakstellingen departementen" (juli 1999) is een *Emancipatie Effect Rapportage* voor de Vijfde Nota opgesteld. De functie daarvan is om beleidsvoorstellen te toetsen op hun 'gender-effect'. De rapportage is gelijktijdig met de ontwikkeling van PKB deel 1 opgesteld door onafhankelijke deskundigen. De resultaten en aanbevelingen zijn in een apart rapport neergelegd. Zij zullen verder worden uitgewerkt en hun beslag krijgen in deel 3.